

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Nieuwe feiten over Kleine Hans en zijn familie

EDDY DE KLERK

‘Laat onze kleine onderzoeker overigens maar vroegtijdig de ervaring opdoen dat alle kennis onvolledig is en dat op elk niveau iets overblijft, dat niet is opgelost’ (Freud 1909, p. 114).

In 1909 publiceerde Freud de *Analyse van de fobie van een vijfjarige jongen*, later bekend geworden als *Kleine Hans*. Hans kreeg een fobie voor paarden, waardoor hij niet meer naar buiten durfde en ernstig belemmerd werd in zijn bewegingsvrijheid. Freud hielp Hans met zijn fobie door die te herleiden tot vijandigheid, voornamelijk tegenover zijn vader. Freud zag Hans maar één keer. Voor het overige liep de behandeling via gesprekken tussen Hans en zijn vader, die daarvan aantekeningen maakte en deze besprak met Freud. Het was de eerste kindervanalyse/ouderbegeleiding in de geschiedenis van de psychoanalyse en daarom van groot belang. Voor Freud vormde de casus het klinische bewijsstuk voor zijn eerder gepubliceerde theorieën.

‘In de relatie tot zijn vader en moeder bevestigt Hans op zeer overtuigende en concrete wijze alles wat ik in mijn *Traumdeutung* en in mijn *Sexualtheorie* over de seksuele betrekkingen van kinderen ten aanzien van hun ouders heb beweerd. Hij is inderdaad een kleine Oedipus die zijn vader «weg» zou willen hebben, onschadelijk maken, om met zijn knappe moeder alleen te zijn, bij haar te slapen’ (Freud 1909, p. 124).

Is dit oedipale interpretatieschema toereikend om de casus te begrijpen? Ten dele wel voor de fobie, maar in veel mindere mate voor de persoonlijkheidsstructuur waarbinnen de fobie optrad en die kwetsbaar maakte voor het ontstaan ervan. Freud zelf geeft aanleiding om dit te denken, want hij schrijft over Hans: ‘[...] hij is uitzonderlijk goedmoedig en lief van karakter; zijn vader heeft genoteerd dat de omzetting van de neiging tot agressie in medelijden zich bij hem op zeer jeugdige leeftijd heeft voltrokken’ (p. 125, zie ook p. 146). En verder: ‘De vatbaarheid voor zijn latere ziekte vindt misschien haar oorzaak in de vroegtijdige onderdrukking van deze neigingen.

Deze agressieve neigingen hebben bij Hans geen uitlaat gevonden en zo dra zij in een periode van ontbering en verhoogde seksuele opwindning nog krachtiger aan de dag willen treden, ontbrandt de strijd, die wij de «fobie» noemen» (p. 150-151). De fobie wordt hier dus geschetst als gevolg van een al eerder opgetreden reactieformatie. De vraag is onder druk van welke gezinsomstandigheden deze karaktertrek zich vormde. Pas tamelijk recent is het mogelijk om op die vraag een antwoord te geven. Dat is dan ook de aanleiding voor dit artikel.

Sinds Freud hebben velen, waaronder gezins- en gedragstherapeuten, zich over de casus gebogen, resulterend in een aantal alternatieve interpretaties. Een goed overzicht daarvan vindt men bij Stroeken (1985): *Freud en zijn patiënten*, in het hoofdstuk over *Kleine Hans* (p. 59-74). Na zorgvuldige afweging komt Stroeken tot de conclusie: «Eerst na de duiding van Freud kan Hans zijn agressieve gevoelens jegens zijn moeder, jegens Hanna en vooral jegens zijn vader gaan uiten» (p. 69). De bewustmaking van vijandige gevoelens staat dus centraal. Stroeken vult aan: «Vader mag van Hans dan met zijn eigen moeder huwen. Moeiteloos vindt men echter elementen waaruit blijkt dat Hans zich ook met zijn moeder identificeert. Hij zou bijvoorbeeld kinderen willen krijgen [...]» (p. 69-70).¹ Aan het eind van zijn boek wijdt Stroeken een hoofdstuk aan *De ontbrekende moeder* (p. 123-140). Een moeder blijkt vrijwel afwezig zowel in Freuds gevalsbeschrijvingen als in zijn eigen biografie. Over Olga, de moeder van Kleine Hans, merkt Stroeken dan ook op dat er weinig over haar bekend is, behalve dat zij een patiënte was geweest van Freud. Ook over het latere privéleven van de Kleine Hans wist men weinig. Wel over zijn beroepsleven: hij werd een succesvolle en vernieuwende operaregisseur. En over de verdere levensloop van Hanna, Hans' drie en een half jaar jongere zusje, wier geboorte volgens Freuds verslag zo'n belangrijke rol speelde bij het ontstaan van Hans' fobie, tastte men destijds in het duister.

Onderstaand zullen de — bij mijn weten — meest recente gegevens gepresenteerd worden over Olga, Hanna, het huwelijk van vader Max Graf en Olga, en over Herbert (de werkelijke naam van Kleine Hans). Daarna zal bekeken worden of de nieuwe gegevens aanleiding geven tot een andere of aanvullende interpretatie van de casus.

De nieuwe feiten zijn te vinden in het boek: *La sexualité infantile et ses mythes*, door Bergeret en Houser (2001), in het hoofdstuk van de hand van Josianne Praz, getiteld: *Le petit Hans et sa famille: données historiques et biographiques*. Praz maakt gebruik van een drietal documenten waarover Stroeken in 1985 nog niet kon beschikken: een interview van Kurt Eissler met Dr. Max Graf uit 1952,² de herinneringen van Herbert Graf als operaregisseur,³ de stamboom, vervaardigd door David Abraham. Deze stamboom werd geautoriseerd door familieleden van Herbert Graf. Praz combineert deze nieuwe gegevens met eigen historisch onderzoek.⁴ Dit levert een in veel opzichten nieuw en onthutsend beeld op van het gezin Graf.

¶ *Moeder, Olga Hönig*

Stroeken schrijft:

‘Zij was als meisje bij Freud in therapie geweest, maar wij kennen niet de aard van haar klachten noch het resultaat van de behandeling. Freud vermeldt met nadruk dat zij een mooie vrouw was, maar verder eigenlijk niets. Als er kritiek op haar wordt geuit, gaat hij daar niet op in. Hij neemt haar eerder in bescherming, maar duidelijk wordt wel dat Freud wat betreft de ideeën over opvoeding dichter bij de vader dan bij de moeder van Kleine Hans stond’ (1985, p. 59).

In het interview met Eissler vertelt Max Graf dat twee van Olga’s broers suicide pleegden en een zuster vroegtijdig overleed, mogelijk als gevolg van eveneens een poging tot suicide (Graf & Eissler, p. 141). Op grond van deze — op zich schokkende — feiten maakt Praz aannemelijk dat Olga de patiënte was waarover Freud in juni 1897 aan Fliess schreef:

‘Deze zomer moest ik twee nieuwe gevallen aannemen, die heel goed lopen. De laatste is een negentien jaar oud meisje met bijna zuivere dwanggedachten, dat mij erg nieuwsgierig maakt. Volgens mijn speculaties gaan dwanggedachten terug naar een latere psychische leeftijd en verwijzen daarom niet noodzakelijkerwijs naar de vader, die ertoe neigt om zorgzamer met het kind om te gaan naarmate het ouder is, maar eerder naar de iets oudere broers en zusters voor wie het kind nog een kleine vrouw moet worden. Nu was in dit geval de Almachtige vriendelijk genoeg om de vader te laten sterven voordat het kind elf maanden oud was, maar twee broers, één ervan drie jaar ouder dan de patiënt, schoten zichzelf dood’ (Freud-Fließ 1985, p. 254).⁵

Olga Hönig⁶ werd geboren op 2 oktober 1877 en was dus in de zomer van 1897 negentien jaar oud, evenals de door Freud genoemde patiënte. Zij was het zesde van zeven kinderen en had een drie jaar oudere broer, Oskar Siegfried, geboren in 1874 en overleden in 1891, zeventien jaar oud. Olga was toen veertien jaar. Hoewel Praz voorzichtigheidshalve een vraagteken plaatst bij de identificatie van Freuds patiënte als Olga Hönig, is het buitengewoon onwaarschijnlijk dat iemand anders zou voldoen aan dezelfde kenmerkende overeenkomsten: de leeftijd van negentien jaar, een drie jaar oudere broer, de suicides van twee broers. Uit Praz’ reconstructie blijkt dat Olga niet alleen twee broers en een zuster verloor, maar ook op zeer jonge leeftijd haar vader. Het moge duidelijk zijn dat deze verliezen — en de manier waarop die tot stand kwamen — Olga diepgaand beïnvloed moeten hebben. Bovendien kreeg het jongste zusje, dat kort na haar geboren was, kinderverlamming.

¶ *Zusje Hanna*

Met genoemde suïcides bevinden wij ons midden in een imponerend patroon van transgenerationale gezinspathologie. Want Hanna, geboren op 4 oktober 1906, drie en een half jaar later dan Herbert, zal na twee ongelukkige huwelijken eveneens zelfmoord plegen. Dit gebeurde tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Verenigde Staten, waar ook Herbert verbleef. Max Graf vertelt dat zijn vrouw, Olga dus, hun dochter Hanna vanaf haar geboorte verwierp en altijd met haar in onmin leefde. Zelfs indien men rekening houdt met verwijten van de kant van Max en bedenkt dat hij als vader zich wel de geboortedatum van zijn zoon maar niet die van zijn dochter wist te herinneren (Graf & Eissler 1995-96, p. 146), blijft dit een onthullende mededeling. Max veronderstelt dat zijn vrouw jaloers was op haar dochter (p. 137). De gedachte ligt voor de hand dat dit een herhaling geweest moet zijn van Olga's jaloezie op haar jongste zusje, dat waarschijnlijk veel aandacht kreeg vanwege haar ziekte. Olga liet de verzorging van Hanna over aan de oppas en gaf geen borstvoeding, terwijl zij dat met Herbert wel gedaan had, vier maanden lang (p. 136). Olga had eigenlijk gehoopt op een tweede zoon (p. 137). Het was niet de bedoeling dat er daarna nog meer kinderen kwamen. Dit suggereert de mogelijkheid dat Herbert en de gehoopte tweede zoon voor Olga de betekenis hadden van vervangkinderen voor de twee oudere broers die zich gesuïcideerd hadden.

In Freuds verslag kan men een bevestiging vinden voor het afwijzende gedrag van Olga tegenover haar dochter. Tweemaal wordt vermeld dat Olga de nog zeer jonge Hanna klappen geeft op haar bips, dan wel slaat (Freud 1909, p. 87, 94). Opvallend is dat ieder commentaar over dit gedrag ontbreekt.

Mogelijk heeft Hanna, in plaats van bij haar moeder, liefde gezocht bij haar vader en haar broer. In ieder geval blijkt zij later erg gebonden aan het beeld van haar broer. Haar eerste echtgenoot was een Russische officier, die in Wenen kwam werken en een mooie stem had, net als Herbert. Hanna liet haar man een zangopleiding volgen, waarna hij operaregisseur werd, precies zoals Herbert eerder.

¶ *Het huwelijk van Olga en Max*

Max leerde Olga kennen terwijl zij nog in behandeling was bij Freud. Via haar raakte Max geïnteresseerd in de psychoanalytische behandeling en maakte kennis met Freud. Max vroeg advies aan Freud of hij met Olga kon trouwen, of haar toestand dat toeliet, want zij was nog zijn patiënte. Freud antwoordde: 'Trouw haar slechts, ge zult er plezier aan beleven' (Graf & Eissler 1995-96, p. 132). Zij trouwden op 20 december 1898,⁷ maar Freuds voorspelling kwam niet uit, integendeel. Het huwelijk was geen succes. Een jaar later meldde Max dit aan Freud, die er zeer door verrast was. Max probeerde het opnieuw en dacht met het krijgen van kinderen de spanningen op te lossen. Na een

mislukte zwangerschap in 1900/1901, werd Herbert geboren op 10 april 1903. Olga en Max hadden niet alleen onenigheid over de opvoeding, zoals te lezen valt in Freuds gevalsbeschrijving, maar ook seksueel ondervonden zij moeilijkheden. Elke keer als ze hadden gevrijd, had Olga de ochtend daarop een depressieve reactie (Graf & Eissler, p. 147). Men kan zich afvragen welke invloed dit gehad heeft op de kleine Herbert. Immers: 'Vooral 's ochtends vroeg wilde hij graag bij zijn moeder in bed, waar vader niet van gediend was. Deze achtte dat slecht voor de opvoeding en hij vond dat zijn vrouw Hans te veel aanhaalde' (Stroeken 1985, p. 63). Het heeft er alle schijn van dat de kleine Herbert door zijn moeder als preoedipaal troostobject gebruikt werd tegenover zijn vader. Overigens was Olga niet depressief tijdens de zwangerschappen, integendeel; Max suggereert dat zij die gebruikte als voorbehoedmiddel tegen seksuele intimiteit met hem (Graf & Eissler 1995-96, p. 147). Na de geslaagde analyse van de fobie van Herbert, nam Max, met medeweten van Freud, die van zijn vrouw ter hand, van 1908-1910 (Bergeret & Houser 2001, p. 127). Olga ging dus als het ware op herhaling bij haar eigen man.

Volgens Max was Olga sociaal geremd en onzeker in groter gezelschap. Terwijl Max graag in het artistieke milieu vertoefde met zijn jonge en mooie vrouw, bleef zij het liefst thuis. Daarin heeft zij Herbert mogelijk als voorbeeld gediend. Soms verscheurde Olga Max' literaire werk, volgens Max uit jaloezie. Volgens Max leefde Olga op gespannen voet met elk menselijk wezen (p. 143). Ze bleven relatief lang bij elkaar voor de kinderen maar scheidden in september 1920, volgens Max Graf in goede harmonie. Herbert is dan zeventien jaar, Hanna bijna veertien, opvallend genoeg dezelfde leeftijd die Olga had, toen zij haar zeventien jaar oude broer verloor. Olga hertrouwde in oktober, dus één maand later, Max kort daarna, waarschijnlijk in november 1920.

¶ *Vader, Max Graf*

Omdat hij lange tijd tot de kring van Freud behoorde was er relatief veel over Max Graf (1873-1958) bekend. Aanvankelijk idealiseerde hij Freud, maar raakte later hevig teleurgesteld in hem. Stroeken herleidt deze gang van zaken tot onopgeloste ambivalentie van Max Graf tegenover zijn eigen vader (1985, p. 72). Nu blijkt dat deze interpretatie stoelt op reële elementen. Max Graf was bang voor zijn vader, werd regelmatig door hem geslagen en de verhouding met hem was slecht (Graf & Eissler 1995-96, p. 140). Daarentegen was hij heel erg gesteld op zijn moeder. Als Herbert Max naar zijn moeder verwijst om met haar te trouwen, heeft dat dus, vanuit het gezichtspunt van Herbert, een zekere basis in de realiteit. Olga kon niet met haar schoonmoeder opschieten. Stroeken (p. 71-72) beschrijft dat ook om redenen die Max betreffen het huwelijk niet kon slagen: 'De man was gebonden aan een vroegere vriendin naar wie hij zelfs zijn kinderen noemde' (i.e. de H van Hedwig, terugkerend in de H van Herbert en Hanna, *EdK*). 'Een dergelijke oude binding kan men begrijpen

vanuit een resterende band van de vader met zijn moeder.› Precies zoals, naar achteraf blijkt, feitelijk dus het geval was. Max trouwde voor de derde maal, in 1929, nadat zijn tweede vrouw in 1928 overleden was. Zijn derde vrouw had, opvallend genoeg, dezelfde leeftijd als zijn dochter Hanna. Ook hier lijkt dus sprake van onbewuste herhaling van oude bindingen.

¶ Zoon Herbert

Wat waren de gevolgen voor Herbert (1903-1973)? Hij werd geconcipieerd om het huwelijk te repareren (Bergeret & Houser 2001, p. 131). Zoals men weet is dat een te grote verantwoordelijkheid voor een kind. Aandachtige lezers van Freuds verslag hebben opgemerkt dat zijn moeder Olga zich beurtelings verleidend en bedreigend tegenover hem opstelde. Freud daarentegen geeft een nogal rooskleurig beeld van haar, terwijl hij ondertussen vertelt dat Olga zich voor Herbert ontkleedde, haar ondergoed toonde, hem meenam naar de WC, dubbelzinnige toespelingen maakte als zij hem baadde en hem bij haar in bed nam. Anderzijds dreigde zij Herbert met verlating en castratie, strafte hem fysiek. Hoe reageerde Herbert daarop? Freud beschrijft Herbert als een kleine verleider, een kleine Oedipus die met zijn moeder wilde trouwen. Maar was dit niet veeleer een antwoord dat uitgelokt was door zijn moeder, versterkt door Herberts fasespecifieke opwindings? Behalve dat Olga hem prikkelde, moet zij hem ook bang gemaakt hebben. Vanuit die angst zal hij zich voor bescherming tot zijn vader gewend hebben, van wie hij extra afhankelijk werd. Iets daarvan is te proeven in de ontroerende gesprekken die vader en zoon hebben in Freuds verslag. Dezelfde afhankelijkheid zorgde ervoor dat de verdrongen vijandigheid tegen zijn vader zo moeilijk te bereiken was. Herbert liep immers daarmee het risico zijn voornaamste beschermer te verliezen. Voor de oplossing van de fobie was de bewustmaking van de vijandigheid tegenover zijn vader daarom essentieel. Was Herbert daarmee geheel genezen? Freud dacht van wel, toen Herbert, negentien jaar oud, Freud bezocht. Dat valt echter te betwijfelen. Later is Herbert, evenals zijn zusje gescheiden en hertrouwd, precies zoals hun beide ouders deden. Hij krijgt een zoon in zijn eerste huwelijk, een dochter in zijn tweede. Hij blijft in de ban van zijn door hem bewonderde en geïdealiseerde vader, ‘een buitengewone man, de meest bijzondere die ik ooit gekend heb’ (Graf 1994, p. 62), een voortzetting dus van de oude band met zijn vader. Max Graf suggereert in het interview met Kurt Eissler dat er veel meer zaken over Herbert te vertellen zouden zijn ‘die zeker niet normaal genoemd kunnen worden’ (Graf & Eissler 1995-96, p. 150). Hij vindt dat Eissler, als hij meer wil weten, het Herbert zelf maar moet vragen. Mij is onbekend of Eissler dit ooit gedaan heeft. In de *Mémoires* noemt Herbert alleen zijn vader, geen andere familieleden, wat wellicht betekenisvol is, evenals het feit dat hij zichzelf kenschetst als ‘homme invisible’ en zich afvraagt waarom hij zich uit Wagners opera *Siegfried* de passage herinnert:

‘Ach, möcht ich Sohn meine Mutter sehen!’ (Ach! Kon ik, zoon, mijn moeder maar zien!), gezongen door de titelheld, die zijn ouders nooit gekend heeft. Bergeret en Houser (2001, p. 153) menen dat het Herbert ontbrak aan een solide innerlijke moederrepresentatie.⁸ Volgens Mansouri (1973, p. 704) had Herbert Graf één groot gebrek:

‘Hij was te goed, overdreven vriendelijk en loyaal aan degenen in wie hij geloofde. Als hij een nieuwe productie ontwierp, besprak hij dezelfde rol met wel vijf kunstenaars, niet om hen tegen elkaar op te zetten, noch om af te dingen op het honorarium, maar uitsluitend omdat hij elk van hen oprecht mocht. Bijgevolg nam elke vrouw of man aan dat de rol hem of haar toebehoorde en beschouwde de bespreking als een definitief aanbod. Wanneer de contracten ten slotte werden toegewezen, bleven natuurlijk een aantal bitter teleurgestelde zangers over en een vertwijfelde man, die het verraad van een vriend beschouwde als de meest onvergeeflijke zonde.’

Zou dit niet een onbewuste herhaling zijn van wat hij als kind geprobeerd moet hebben: lief zijn en het gezin bij elkaar houden, temidden van telkens opblaziende onenigheid tussen zijn ouders, bij wie het onveilig was om zelf boos te zijn? Met als gevolg een agressieremming, die zowel beschadigend voor anderen was als ondermijnend voor hemzelf? Anders gezegd: een uiting van de door Max Graf en Freud beschreven karaktertrek waarbij agressie omgezet wordt in medelijden? Maar waarbij de afgeweerde agressie toch ten tonele verschijnt en verwoestingen aanricht? Men mag veilig aannemen dat de beschreven karaktertrek niet alleen in Herberts beroepsleven maar ook in zijn volwassen privéleven gespeeld heeft.

¶ *Conclusie*

Het lijkt mij duidelijk dat Olga noch Max van huis uit objectrelationeel voldoende meegekregen had om hun huwelijk te laten slagen. Al eerder hadden sommigen zich afgevraagd of Herberts fobie niet mede of vooral de uitdrukking was van chronische onenigheid tussen zijn ouders, onenigheid die volgens Rudnytsky (1998, p. 114) ‘koren op de molen is van gezinstherapeuten, die zeggen dat een kind, dat als «patiënt» wordt geïdentificeerd, dikwijls de gespleten drager is van een symptoom van ineenstorting van het hele gezinsstelsel». Zo bezien zou men de bijtende/vallende paarden als uitdrukking van het dreigende uiteenvallen van het gezin Graf kunnen opvatten. Duidelijker dan tevoren lijkt mij dat de paardenfobie onbewust voor Herbert een bindmiddel was voor het huwelijk van zijn ouders en een uitweg voor vijandigheid tegenover beide ouders, door wier mogelijke uiteengaan en verlaten Herbert zich bedreigd gevoeld moet hebben, temeer toen er een zusje bij kwam. Hierbij past dat het begin van de fobie in het teken staat van verlatings-

angst (Freud 1909, p. 39). Men kan zich afvragen wat het voor de verhouding tussen Herbert en zijn moeder Olga betekend moet hebben dat zij Hanna verwierp. Angst dat hem hetzelfde zou kunnen gebeuren, grotere nabijheid als het geprefereerde kind? Beide?

Met meer zekerheid kan men stellen dat de fobie geënt was, zoals Freud al veronderstelde, op een veel vroegere, preoedipaal ontstane reactieformatie, die op haar beurt veroorzaakt was door het onveilige gezinsklimaat. Slechts een deel van de verdrongen vijandigheid kon in de behandeling van Herberts fobie bewust gemaakt worden. Dit leidde weliswaar tot oplossing van de fobie, maar niet van de al langer bestaande agressieremming.

Had Freud de traumatische achtergrond van Olga en het slechte huwelijk moeten noemen in zijn gevalsbeschrijving? Rudnytsky, schrijvend over de Kleine Hans (p. 181), verwijt Freud diens 'algemene onachtzaamheid ten aanzien van omgevingsfactoren'. Naar mijn mening heeft deze veronachtzaming te maken met het feit dat Freud zijn verleidingstheorie afgezworen had. Daardoor komt in Freuds verslag vooral het beleven van Herbert, als 'kleine Oedipus', centraal te staan, en minder in hoeverre Hans' gedrag mogelijk een reactie was op dat van zijn ouders. Nu wij meer weten, zowel psychoanalytisch als feitelijk over het gezin, kunnen wij concluderen dat Herbert — en sterker nog zijn zusje Hanna — opgroeide in een klimaat dat al vanaf het begin onveilig was en bedreigend voor beider psychisch overleven.

Literatuur

- BERGERET, J. & HOUSER, M. (2001). *La sexualité infantile et ses mythes. Avec la collaboration de Josianne Praz*. Parijs: Dunod.
- FREUD, S. (1909). *Analyse van de fobie van een vijfjarige jongen ('Kleine Hans')*. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Ziektegeschiedenissen 1* (p. 21-161). Meppel/Amsterdam: Boom.
- GRAF, H. (1994). *Mémoires d'un homme invisible. L'Âne — le magazine freudien*, nr. 57-58, 62-71.
- GRAF, M. & EISSLER, K. (1995-96). *Entretien du Père du Petit Hans, Max Graf, avec Kurt Eissler, le 16 décembre 1952. Le Bloc-Notes de la psychanalyse, 14*, 123-159.
- MANSOURI, L. (1973). Herbert Graf, 1904-1973 — A personal tribute. *Opera XXIV*, 1973, 702-704.
- FREUD, S. & FLIEß, W. (1985). *The complete letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fließ, 1887-1904*. Redactie: J.M. Masson. Londen: Belknap Press.
- OOSTERHUIS, E. (2003). Baarmoedernijd: een miskend gevoel. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 9, 153-164.
- RUDNYTSKY, P. (1998). Le Professeur parle-t-il à Dieu? In M. Bertrand (red.), *Psychoanalyse et récit; stratégies narrative et processus thérapeutiques*. Parijs: PUF.
- STROEKEN, H. (1985). *Freud en zijn patiënten*. Nijmegen: Te Elfterd Ure.

SUMMARY

New facts about 'Little Hans' and his family

Disturbing new facts about the early family environment of 'Little Hans' modify the interpretation of the case.

Key words: Little Hans, transgenerational traumatization

Noten

- 1 Laatstgenoemd aspect werd nader uitgewerkt door Oosterhuis (2003).
- 2 Dit interview bevindt zich in het Archives Balint in Genève. Het werd vanuit het Duits vertaald in het Frans en verscheen voor het eerst in 1996 in *Le Bloc-Notes de la Psychanalyse*.
- 3 *Mémoires d'un homme invisible*, voor het eerst gepubliceerd in 1994 in *L'Âne — le magazine freudien*.
- 4 Naar mijn mening is Praz' bijdrage essentieel voor iedere toekomstige bestudering van de casus van de Kleine Hans.
- 5 De vertaling van dit citaat en van alle volgende in dit artikel is van eigen hand.
- 6 Stroeken (p. 59) geeft als naam Olga *Boenig*, Max Graf in het interview met Eissler de naam *König*. Opvallend genoeg kon Max zich dus niet precies de achternaam van Olga herinneren. Josianne Praz heeft de naam Olga *Hönig* opgespoord in het bevolkingsregister van Wenen (Bergeret & Houser 2001, voetnoot p. 122). Dit komt overeen met de naam die ik kreeg van de Israëlitische Kultusgemeinde in Wenen in een e-mail gedateerd 8 oktober 2002.
- 7 De juistheid van deze huwelijksdatum is door Praz gereconstrueerd en werd mij bevestigd in eerdergenoemde e-mail van 8 oktober 2002. Er is dus een grote mate van continuïteit in Freuds bemoeienis met de leden van het gezin Graf.
- 8 Dit is de tweede van een drietal passages dat Herbert Graf altijd is bijgebleven (Graf 1994, p. 70). De eerste luidt: 'Se quel guerrier' io fossi! (Wat zou ik graag die krijger zijn), een passage uit Verdi's opera *Aïda*, als Radamès hoopt bevelhebber te worden van het Egyptische leger. Men zou deze wens kunnen begrijpen als passend bij Herberts agressieremming. De derde stamt uit Verdi's opera *Otello* — die in tegenstelling tot Radamès juist wel al bevelhebber was — waarin Otello naar de door hem gedode Desdemona kijkt en zingt: 'E tu... come sei pallida!' (En jij... wat ben je bleek!). Deze passage drukt eerder het resultaat van agressie-ontremming uit. Beide liefdesparen — Radamès/Aïda, Otello/Desdemona — vinden op tragische wijze de dood.